

Д-р Диляна Стефанова

Географски институт — БАН
Ул. „Акад. Г. Бончев“ бл. 3
София, 1113
E-mail: dili_stefanova@abv.bg

Д. Стефанова е завършила специалност География в СУ (1981). Работи в отдел Краезнание на Столична библиотека, а от 1997 г. в Географския институт на БАН, секция „Икономическа и социална география“. Има професионални интереси към трудовата заетост на населението, социалните аспекти в туризма, земеползването в карстови терени, ГИС. Като докторант на свободна подготовка защитава успешно дисертация върху проблемите на заетостта в България (2007). Има 30 научни публикации.

ТЕНДЕНЦИИ В ТЕРИТОРИАЛНОТО РАЗПРЕДЕЛЕНИЕ НА ОТРАСЛОВАТА ЗАЕТОСТ В БЪЛГАРИЯ СЛЕД ИКОНОМИЧЕСКАТА И ФИНАНСОВАТА КРИЗА ОТ 1996-1997 ГОДИНА

Последиците от тежката криза от 1996-1997 г. в съчетание с появилите се след нея реални перспективи за членство в ЕС промениха икономическата политика в България в полза на реформите. След политическите промени през 1997 г. страната изпълнява широка програма за стабилизация и структурни реформи, съобразена с изискванията за присъединяване към ЕС. Наложената бюджетна дисциплина осигури благоприятна среда за бързото осъществяване на структурните реформи, особено на приватизацията (1998-2000 г.), и на ликвидирането на губещите държавни предприятия (най-вече през първата половина на 2000 г.), както и на либерализирането на цените. Тези реформи в началните години на прехода към демократизация и пазарно стопанство изоставаха поради слабата бюджетна и финансова дисциплина.

Като цяло изследваният в настоящата публикация период 1996–2005 г. може да се характеризира като период „от криза – към стабилност и растеж“. Заетостта през 2000 г. достигна най-ниските нива за целия период на икономически преход, след което започна да нараства. От изследователска гледна точка промените в този период представляват интерес, тъй като са свързани със същинската реформа в икономиката. През този етап от структурната реформа трансформационните процеси са на-

сочени към вторичния сектор – добивната и преработващата промишленост, което предполага и промени в териториалното разпределение на заетите в тях. Преструктурирането при тях рефлектира и върху останалите отрасли, които също продължават да търпят промени, и съответно процесите на териториално преразпределение в рамките на всеки от тях продължават.

Изменения на заетите по отрасли за периода 1996-2005 г.

Данните от табл. 1 показват, че броят на заетите общо за страната през годините се променя в сравнително тесни граници. До 2001 г. тенденцията е към намаляване, след което се сменя с бавно нарастване. Задържането на общия брой на заетите на национално ниво е резултат, от една страна, на започналата стабилизация на макроикономиката, а от друга – на факта, че основното освобождаване на заетите от всички нерентабилни и губещи производства в голямата си част беше извършено през първия етап от реформата. Това, което е характерно за този период, е, че голяма част от отраслите, които генерират спад, са в процес на неговото овладяване и след 2001 г. се наблюдава промяна в тенденцията. Отраслите, ко-

Таблица 1. Изменение на занятите лица по отрасли за периода 1996–2005 г.
Table 1. Employment change by sector for the 1996 – 2005 period

Отрасли	Заети по години общо за страната										Относителен прираст									
	1996	1997	1998	1999	2000	2001	2002	2003	2004	2005	1996	1997	1998	1999	2000	2001	2002	2003	2004	2005
Общо заети	324517	315743	315255	308713	298018	296806	271856	316549	322634	325351	-3,1	-3,1	-4,0	-6,0	-9,3	-5,6	-9,3	-3,6	-1,1	-0,3
Село, ловно, горско и рибно стопанство	800290	800353	825185	795589	781556	765796	769094	806613	803880	800283	0,0	0,1	3,1	-0,5	-2,3	-4,1	-3,9	0,7	0,4	0,0
Добивна промишленост	64895	60540	65453	48627	40684	37284	34281	33394	31088	28720	-6,8	-14,6	-26,1	-37,4	-42,6	-47,2	-48,6	-52,1	-52,1	-54,2
Преработваща промишленост	792202	752401	723184	651887	615692	609460	614448	636240	645558	642650	-3,8	-7,5	-16,6	-21,3	-22,0	-21,4	-18,6	-17,4	-17,4	-17,8
Производство и разпределение на електрическа и топлинна енергия, газообразни горива и вода	57196	59488	57802	59566	59710	59649	59528	59236	58979	57631	2,2	1,0	2,3	2,3	4,0	4,2	4,0	3,5	3,1	0,7
Строителство	188075	139002	128088	132075	127554	125381	121001	133858	136015	159814	-18,3	-22,2	-22,2	-20,4	-23,1	-24,5	-27,1	-19,4	-18,1	-3,7
Търговия, ремонт и техническо обслужване	321377	310369	337243	354596	362392	360027	372960	412760	430370	436822	-3,4	4,9	7,7	4,5	11,2	12,4	10,8	28,9	33,0	35,9
Хотели и ресторанти	78455	72136	70545	79854	85059	86007	84755	98561	101717	104307	-5,8	-7,7	7,7	4,5	11,2	12,4	10,8	28,9	33,0	35,9
Транспорт, складиране и съобщения	252076	229231	236681	233121	219453	223623	217373	213041	212990	211159	-9,4	-6,1	-6,1	-7,5	-12,9	-11,2	-13,7	-15,4	-15,6	-16,2
Финансово посредничество	42881	39958	37613	34527	32791	35926	33389	35180	36133	42579	-6,7	-7,2	-7,2	-19,4	-23,5	-15,2	-22,1	-17,9	-15,1	-0,7
Операции с недвижими имоти, наемодателна дейност и бизнес услуги	102048	98875	102912	114171	120929	132752	134458	150818	164542	172658	-3,3	0,8	0,8	11,8	18,5	30,9	31,7	47,7	61,2	89,1
Държавно управление и отбрана	73211	78898	80723	89859	91700	98124	98762	113641	120222	132406	7,7	10,2	10,2	22,8	25,2	34,0	34,9	56,2	64,2	80,8
Здравеопазване, образование, жилищно-обществено осигуряване	255820	242605	233045	230838	218302	204932	200373	196810	197087	197057	-5,1	-8,0	-8,0	-9,7	-14,6	-19,8	-21,6	-23,0	-22,9	-22,9
Други дейности, обслужващи обществото и личността	187204	177642	167138	164086	148250	144762	148694	151828	153182	141622	-5,1	-10,7	-10,7	-12,3	-20,8	-22,6	-20,5	-18,9	-18,1	-24,3
	103659	98126	95942	99824	96036	93367	89446	124531	134560	124812	-5,6	-7,7	-7,7	-3,9	-17,2	-19,8	-13,9	10,7	20,4	20,6

По данни на НСИ

ито продължават трайно да губят заети, са преработващата промишленост, транспортът и съобщенията и образованието. При първите два с по-голяма тежест като фактор са протичащите реформи, докато при образованието от значение е и демографската криза.

При съпоставяне броя на заетите по отрасли в началото и в края на изследвания период се установяват три тенденции: на запазване, на спад и на нарастване на заетите. Съответно:

— *на запазване* — в селското, ловното, горското и рибното стопанство, в производството и разпределението на електрическа и топлинна енергия, газообразни горива и вода, във финансовото посредничество;

— *на спад*, който може да бъде степенуван като: **висок** (над 50%) — за добивната промишленост, и **нисък** (под 30%) — за преработващата промишленост, строителството, транспорта и съобщенията, здравеопазването, образованието;

— *на нарастване* — в някои от отраслите от сектора на услугите: **високо** (над 50%) — операции с недвижими имоти, наемодателна дейност и бизнес услуги, държавно управление; **средно** (между 30 и 50%) — търговия, хотели и ресторанти; **ниско** (под 30%) — други дейности, обслужващи обществото и личността.

Тенденцията на спад, нарастване или запазване в края на този период при отделните отрасли е отражение на последиците от структурната реформа, влиянието на демографската криза, потребностите от услуги, свързани с пазарната икономика, нереализираната приватизация, преодоляването на безработицата и др.

Измененията на заетите при отделните отрасли, разгледани по административни области, са различни от тези за страната като цяло — както по посоката, така и по значимост на спада (табл. 2). Тенденциите на еднозначен траен спад и на нарастване за всички области са свити до по-малък брой отрасли. Обратно, увеличава се броят на тези отрасли, които търпят изменения по области в различни посоки (спад и нарастване), което допринася за териториалните различия в отрасловата заетост. Идентифицирани са:

— *отрасли със спад на заетите във всички области и съвпадение с тенденцията за страната;*

— *отрасли с нарастване на заетите във всички области и съвпадение с тенденцията за страната;*

— *отрасли с разнопосочно изменение на заетите по области.*

Териториално разпределение на заетите по отрасли за периода 1996-2005 г.

За изследвания период броят на заетите във всяка една от разглежданите отраслови групировки по номенклатура А17 на „НКИД¹ – 2003“ претърпява териториални изменения по области. Тези промени са резултат от различни причини — структурна реформа, демографска ситуация, търсене на стоки и услуги и др.

Броят на заетите в *селското, ловното, горското и рибното стопанство* показва сравнително равномерно разпределение през разглеждания период при малки разлики на минималните и максималните дялове за отделните области. В рамките на периода настъпват промени в подреждането (низходящо ранжиране) на отделните области по отношение на дяловото разпределение. При някои от областите се наблюдава запазване на позициите в ранжирането през наблюдаваните години, напр. в заеманите първите две позиции — Пловдив и Благоевград с над 7 % и в някои други с по-малки дялове на по-задни позиции (Видин, Перник, София град и др. между 1-2,5%). В резултат на променени дялове в посока на нарастване сериозни размествания се наблюдават при областите Кърджали (от 3,87 % за 1996 г. на 5,70 % за 2005 г.) и Хасково (от 3,78 % за 1996 г. на 4,72 % за 2005 г.). Тези две области от средни позиции в териториалното разпределение се предвиждат напред съответно 3-та и 4-та позиция. Област Враца, София-област, Силистра, Монтана също се предвиждат напред. Обратно, други области с предни позиции в началото на периода остават назад — Варна (от 8^{-ма} на 21^{-ва}), Добрич (от 4^{-та} на 10^{-та}), Сливен (от 9^{-та} на 19^{-та}), Ямбол (от 16^{-та}

¹ Национална класификация на икономическите дейности

Таблица 2. Изменение на заетите лица по отрасли и области за периода 1996-2005 г. (в %)
Table 2. Employment change by sectors and regions for the 1996 – 2005 period (%)

Административни области	Общо заети	Селско, ловно, горско стопанство и рибно стопанство	Добивна промишленост	Преработваща промишленост	Производство и разпределение на електрическа и топлинна енергия, газообразни горива и вода	Строителство	Търговия, ремонт и техническо обслужване	Хотели и ресторанти	Транспорт, складиране и съобщения	Финансово посредничество	Операции с недвижими имоти, наемодателна дейност и бизнес услуги	Държавно управление	Образование	Здравеопазване и социални дейности	Други дейности, обслужващи обществото и личността
България	-0,98	0,00	-54,27	-17,85	0,76	-3,77	35,92	36,43	-16,23	-0,70	69,19	80,86	-22,97	-24,35	20,06
Благоевград	18,53	24,55	-85,17	31,82	25,54	87,84	11,38	33,93	-8,26	-31,16	75,13	97,71	-15,96	-28,72	26,16
Бургас	0,94	-17,53	-51,95	-22,52	59,99	32,27	92,32	14,35	-17,54	4,36	169,29	80,78	-16,86	-28,66	22,33
Варна	-0,36	-32,10	-13,81	-34,62	4,01	12,73	63,48	41,24	-20,56	0,10	189,47	68,61	-18,44	-4,28	65,55
В. Търново	-7,46	-6,36	9,29	-20,43	32,21	0,90	27,19	24,26	-36,55	40,71	57,56	95,31	-24,74	-27,75	21,12
Видин	-17,84	20,38	-1,28	-55,97	-17,32	-39,57	-25,35	34,78	-58,77	-73,97	10,68	49,86	-32,23	-35,27	124,26
Враца	-11,22	13,60	-64,41	-44,94	-18,28	-5,57	-5,25	53,70	-39,17	-66,56	13,33	58,64	-27,52	-33,10	42,17
Габрово	-16,94	-32,66	-94,38	-20,53	-4,61	-17,68	20,32	40,19	-38,17	-54,11	118,06	66,40	-32,11	-30,27	17,31
Добрич	-9,89	-15,11	-17,38	-11,78	-7,77	-21,31	43,22	-13,80	-25,64	-40,71	64,41	71,22	-27,28	-31,71	3,80
Кърджали	13,50	47,14	-47,50	10,35	-10,73	-25,41	3,83	31,51	-26,12	-63,04	17,45	59,55	-37,90	-40,23	-29,62
Кюстендил	-9,76	20,29	-57,84	-9,56	18,31	-38,32	-6,08	-5,80	-50,71	-56,93	12,99	79,53	-31,69	-36,09	74,52
Ловеч	-10,34	14,54	-86,67	-25,76	12,86	-31,64	-12,66	45,19	-35,02	-60,48	47,24	55,02	-28,92	-38,13	2,44
Монтана	-8,56	15,91	-79,94	-25,80	24,41	-25,80	-6,70	69,78	-44,26	-66,54	65,11	52,66	-26,00	-37,79	-28,98
Пазарджик	-7,93	-12,11	-57,45	-10,50	15,43	-38,11	30,81	84,17	-35,56	-49,07	73,81	94,36	-19,49	-26,45	70,48
Перник	-23,33	-20,23	-64,83	-38,36	-25,19	-18,83	26,23	40,07	-50,25	-7,99	13,12	110,77	-23,72	-38,76	29,81
Плевен	-10,43	-3,28	-43,66	-27,06	-10,28	-22,10	21,68	-10,25	-44,74	-29,48	60,18	100,73	-35,06	20,90	6,61
Пловдив	1,49	-7,77	73,15	-8,26	15,70	-6,32	53,29	52,31	-1,15	-13,65	74,84	89,93	-25,44	-3,16	-31,92
Разград	-5,27	9,04	38,60	-34,61	-0,60	-24,30	18,24	15,99	-39,24	-53,85	87,76	91,79	-27,02	-26,06	45,44
Русе	-0,47	-12,89	-16,97	-1,19	-15,45	-4,97	39,32	30,85	-19,02	-45,79	87,98	84,86	-17,59	-24,82	55,11
Силистра	-4,47	19,62	80,82	-39,43	-4,55	-13,62	-1,07	5,02	-51,08	-63,48	-6,36	77,14	-30,72	-29,28	47,50
Сливен	-20,61	-25,82	-88,04	-38,03	-3,03	24,50	35,23	5,50	-34,18	-32,48	33,02	85,91	-24,61	-32,95	23,36
Смолян	-4,09	9,72	-78,53	24,20	62,04	49,06	5,77	46,31	-32,77	-48,51	102,65	93,97	-39,82	-36,70	-3,46
София град	18,23	-26,46	93,23	-19,70	-3,63	-8,39	57,51	81,41	18,38	60,54	65,65	90,02	-7,04	-22,39	15,76
София област	1,97	29,00	-28,15	-17,91	131,74	-0,46	10,32	7,72	2,41	-92,86	27,04	58,31	-23,61	-36,13	119,44
Ст. Загора	-11,36	-6,17	-36,18	-20,34	-8,14	-30,41	25,99	42,83	-35,26	-2,42	31,00	92,54	-25,77	-24,32	35,42
Търговище	-6,64	-10,66	190,91	-0,23	40,36	18,84	27,31	-6,24	-40,37	-73,54	96,04	59,00	-26,01	-31,71	0,88
Хасково	2,96	24,67	-91,84	-8,53	-2,60	-4,35	27,97	52,18	5,09	-42,18	96,59	58,41	-27,54	-31,75	26,63
Шумен	-2,67	10,53	-24,08	-27,88	-17,57	17,90	29,13	49,24	-41,30	-22,32	20,10	103,49	-23,67	-27,10	77,41
Ямбол	-20,12	-20,77	-24,16	-27,60	6,53	-21,05	-1,73	12,86	-51,00	-57,69	10,89	56,47	-38,39	-19,09	25,14

По данни на НСИ

та на 22-ра). Тези промени в локализацията на селското стопанство до голяма степен са свързани с промените в организацията на производството. Нарастват дяловете там, където заетостта е със статус преди всичко на самонаетост. Отсъствието на друга алтернатива за заетост стимулира самонаетостта в отрасъла в някои райони. Селското стопанство се превърща в основен поминък и в средство за препитание за голяма част от населението в страната, особено за по-високите възрастови групи, които са по-малко мобилни и са затруднени в намирането на работа.

При отраслите от сектора на индустрията се наблюдава по-голяма диференциация на заетите по области, като най-малки са различията в дяловете при преработваща промишленост, а най-големи — при строителство, следвано от преработващата промишленост.

Добивната промишленост е един от най-засегнатите отрасли през втория етап от реструктурирането на икономиката. През изследвания период е съществено нарастването на заетите в две от областите, в които този отрасъл е най-силно развит: в Стара Загора — от

18,89 % за 1996 г. на 26,36 % за 2005 г. (въгледобив), и в София-област — от 8,76 % за 1996 г. на 13,77 % за 2005 г. (рудодобив). Задържане на високи дялове заетост има и във втория важен за страната въгледобивен район (Бобов дол, обл. Кюстендил) — около 11 %. Изостават в дяловете и позициите областите Хасково (от 7,49 % за 1996 г. на 1,34 % за 2005 г.), Смолян (от 10,58 % за 1996 г. на 4,97 % за 2005 г.) и Благоевград (от 5,28 % за 1996 г. на 1,71 % за 2005 г.). Тези промени водят до нарастване на междуобластните различия и до свиване на териториалните граници на реализация на заетост в сектора. В основата им са реструктурирането, приватизацията и ликвидацията, осъществявани по програми за структурна реформа във въгледобива и рудодобива („План за действие на въгледобивните дружества за периода 1998-2001 г.“, „Национална програма за устойчиво развитие на рудодобива“ и др.).

Териториалното разпределение на **заетите в преработващата промишленост** се формира при трайна тенденция на спад на заетите в отрасловата групировка. Изключение правят три области — по-значително Благоевград (от 4,50 % за 1996 г. на 7,22 % за 2005 г.) и по-малко Кърджали и Смолян, в които поради увеличението на заетите в шивашката промишленост се променят относителните дялове в рамките на отрасъла и това променя мястото им в териториалното разпределение, като ги извежда на по-предни позиции. По-голямото отраслово многообразие в преработващата индустрия в някои от големите областни центрове благоприятства концентрацията и на по-голяма промишлена заетост. Това се отнася за областите София-град, Пловдив (предимно община Пловдив), Благоевград (както в областния център, така и в други общини) и Стара Загора. Тези четири области концентрират малко повече от 1/3 от заетите в преработващата промишленост в страната. Друг по-съществен момент, свързан с териториалното разпределение, е спадът в дела на заетите в област Варна (от 5,18 % за 1996 г. на 4,12 % за 2005 г.), което променя и позицията в ранжирането — съответно от 4-та на 8-ма. Останалите области са със сравнително свито отраслово многообразие в рамките на преработващата промишленост, което в голяма степен предопределя и по-малката заетост. Области, в които заетостта е в малък брой про-

мишлени отрасли или е в такива, чиито производствата са със затруднена реализация на пазара на стоки, са с по-чувствителни загуби на заетост. Там, където промишлените производства са неконкурентоспособни и нерентабилни, се наблюдава ефект на продължаващо свиване на отрасловото многообразие в заетостта.

Промените в териториалното разпределение на заетите в преработващата промишленост, като се изключат общините с нарастване в шивашката промишленост, са преди всичко резултат от спад в заетостта, който пренарежда заетите по територията (при водещ локализационен фактор „загуба на заетост“). Промените са по-скоро количествени, отсъстват съществени качествени изменения от гледна точка на нови производства.

Отрасълът **производство и разпределение на електрическата и топлинната енергия, газообразни горива и вода** остава относително стабилен през целия изследван период, тъй като приватизационните процеси в електроразпределителните дружества стартират по-късно. В резултат на това не се наблюдават сериозни размествания по отношение на териториалната структура. Концентрирането и териториалното разпределение на заетите е обвързано преди всичко с районите на производство и разпределение на електроенергия от АЕЦ и ТЕЦ в електропроизводителни локалитети — Маришки („Марица-изток“ и „Марбас“), Софийско-Пернишки, Дунавски (АЕЦ „Козлодуй“), и следи развитието на отрасъла.

Разнопосочността в движението на заетите в **строителството** по области предопределя и по-голямото разсейване в териториалното разпределение. Нарастват дяловете на областите по Черноморието — Варна (от 7,50 % за 1996 г. на 8,78 % за 2005 г.), Бургас (от 6,36 % за 1996 г. на 8,75 % за 2005 г.), а също и при област Благоевград (от 2,75 % за 1996 г. на 5,33 % за 2005 г.). Строителството през този период е ориентирано по-скоро към развитието на морския туризъм и към в общините с областни центрове, което определя и локализацията в отрасъла.

При отраслите от **сектора на услугите** се наблюдава много по-голяма диференциация по отношение на заетите по области. Дори отрас-

лите образование и здравеопазване, които са социално значими, показват нарастване в междубластните различия по-скоро заради демографски проблеми в определени територии.

Заетостта в отрасловата групировка **търговия, ремонт и техническо обслужване на автомобили и мотоциклети, на лични вещи и на стоки за домакинството** е неравномерно разпределена по области. Повече от заетите са концентрирани в област София-град. Значими са дяловете на заетите в областите Пловдив, Варна, Бургас, Стара Загора, като най-съществени са измененията в посока на нарастване на дяловете спрямо 1996 г. за областите Пловдив (от 8,76 % на 9,88 %) и Бургас (от 4,18 % на 5,92 %). Половината от областите са с дялове до 2 %. Областите, които са с по-ниски дялове на заетост, са главно такива, в които преобладават заетите в селското стопанство, т. е. това са сравнително бедни райони с ниска покупателна способност на населението и отсъствие на значими стокови пазари.

При заетите в **хотели и ресторанти** с най-високи относителни дялове са областите София-град и тези с добре развит туризъм, а при останалата по-голямата част от областите дяловете на заетите са под 2 %. Характерно при този отрасъл е значителното нарастване на заетите по трудов договор (от 45,60 % на 76,15 % за страната, като при областите за 2003 г. се движи между 50 и 89 %). Това до голяма степен е свързано и с мерките на правителството за задължително регистриране в НОИ на трудовите договори и въвеждане на минималните осигурителни прагове по икономически дейности и групи професии. Извеждането на заетите от „сивата“ икономика се отразява върху дяловете на областите и внася промени в териториалното разпределение на заетите.

Процесите на реструктуриране в отрасловата групировка **транспорт, складиране и съобщения** продължават, а съответно – и на загубата на заети. В резултат на това продължава и преразпределението на заетите по територията на страната, което се изразява във все по-голямо съсредоточаване на заети в столицата, в областите Бургас, Варна и Пловдив, които концентрират около половината от заетите в отрасъла. Измененията в посока на спад с високи стойности задълбочава териториална-

та диференциация при заетите в отрасъла.

Различията в териториален план при отрасловата групировка **финансово посредничество** изключително се задълбочават поради повсеместното намаление на заетите по области, с изключение на София, Бургас и Стара Загора, което до известна степен пренарежда позициите и локализира този отрасъл в няколко областни центрове. Съществена промяна в отрасъла е нарастващата концентрация на заети в София-град, която достига малко над половината от всички заети (от 35,14 % за 1996 г. на 56,82 % за 2005 г.). Териториалното разположение на отрасъла се регулира от пазарни принципи, поради което конкретните изменения са преди всичко в отрицателна посока в дяловете на голяма част от областите. Икономическата стагнация в различни части на страната допълнително усилва тенденцията на трайно раздалечаване.

Към отрасловата групировка **операции с недвижими имоти, наемодателна дейност и бизнес-услуги** се отнасят дейности, които до голяма степен обслужват пазарната икономика. Заетите са концентрирани в местата с най-голяма потребност от тези услуги, най-вече в столицата (малко над 50 %) и в няколко от големите областни центрове – Бургас, Варна и Пловдив. Тези центрове са с по-ниски дялове на заетите (между 4-7 % — значително под този за столицата), но въпреки това значими за заетостта в този отрасъл. За всички останали области дяловете на заетите в тази отраслова групировка са незначителни — в рамките до 2 %.

Заетите в отрасъл **държавно управление и отбрана и задължително обществено осигуряване** след 1996 г. показват трайна тенденция на нарастване за страната. При повечето области настъпващите изменения в териториалната структура, особено за периода 1996-2001 г., са в посока на спад, като при някои области той надхвърля 20 %. Това води до размествания в позициите на отделните области, но те по-скоро са незначителни.

В рамките на изследвания период броят на **заетите в образованието** показва спад във всички области. Наблюдава се тенденция на нарастване на междубластната диференциация. Налице е, от една страна, отчетливо концентриране на заетите от отрасъла в областите София, Пловдив, Варна (с по над три висши

училища) и в Бургас, по-значителни дялове в Благоевград и Стара Загора — също университетски центрове, и от друга — увеличаване броя на областите с по-ниски дялове. Териториалните различия в демографската ситуация трайно променят разпределението на заетите в образованието и влияят върху по-голямата концентрация в общините с областни центрове.

Аналогично на образованието, заетостта в отрасловата групировка **здравеопазване и социални дейности** също е тясно обвързана с демографските показатели. Сериозно влияние оказват и промените, свързани с до-болничната помощ в периода 1996-2001 г. В здравеопазването, което е с траен спад на заетостта във всички области, не се забелязват съществени изменения в териториалната структура на заетите. Промяна в посока на концентриране на по-високи дялове има в областите Варна, Пловдив и Плевен, но по-скоро като преразпределителни ефекти.

Заетите в **други дейности, обслужващи обществото и личността**, в преобладаващия брой области показват тенденция на нарастване. С дейности от тази отраслова групировка като **събиране и третиране на отпадъци, почистване и възстановяване** и др. са обвързани част от програмите за временна заетост, което е една от причините за нарастване на заетостта (особено в Северозападна България). В тази групировка влизат и **редица развлекателни дейности**, които допринасят за по-високата заетост в големите областни центрове по Черноморието.

Най-общо в териториалното разпределение на отраслите за периода 1996-2005 г. се установяват следните закономерности:

— повечето от отраслите, без селското стопанство и социално значимите, които са сравнително равномерно разпределени, стесняват своя периметър и съответно се ограничават възможностите за заетост, с което нараства и диференциацията между териториалните единици;

— при значителна част от отраслите заетите са локализирани с най-големи дялове в столицата и в няколко области (Пловдив, Варна, Бургас, Стара Загора и Благоевград);

— ранжирането по години (за 1996, 2001, 2003 и 2005) показва промени, което е свързано с дина-

мика в процесите и незавършеност в териториалното разпределение при отделните отрасли.

Някои по-важни закономерности в териториалното разпределение на отрасловата заетост за периода 1996 — 2005 г.

За да се добие цялостна представа за настъпилите изменения в териториалното разпределение на отрасловата заетост, е изследвано и **териториалното разпределение на многоотрасловото натрупване** (натрупана локализация) върху областите. За целта е използван **кълъстер-анализ** (Манов, 2002) като многомерен статистически метод за класифициране на единици в групи, които не са известни предварително. На основата на техни характеристики, в случая **относителен дял на заетите в даден отрасъл от област, от всичко заетите в същия отрасъл за страната** (за всеки един от включените отрасли) се изследват възможностите за формиране на логически обосновани и практически обясними еднородни групи (кълъстери) от единици (в случая административни области). Въз основа на формираните кълъстери за три базисни изследвани наблюдения са идентифицирани нивата и разпределението на натрупаната отраслова локализация по области и чрез сравнителен анализ са проследени териториалните изменения и са очертани налагащите се тенденции. Това, което се установява чрез кълъстер-анализа, е:

— **първо**, как се групират отделните области в зависимост от стойностите на дяловата принадлежност на заетите от всяка една област към всеки един от всички включени отрасли и формиран ли те логически обосновани и практически обясними еднородни групи и какви са те;

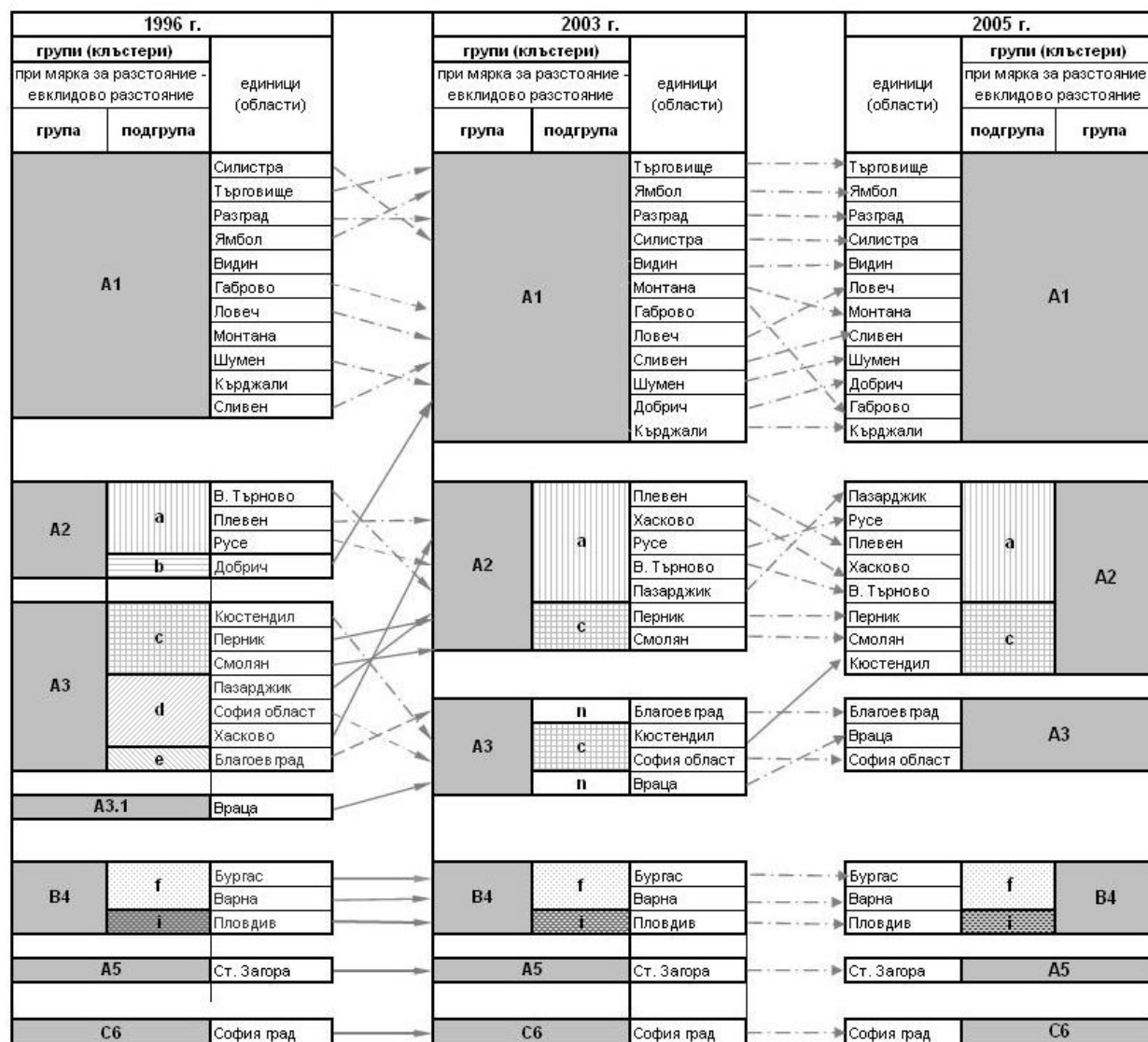
— **второ**, в рамките на изследвания период запазват ли се или се променят формираните еднородни групи, в резултат на което да настъпват изменения в териториалната структура.

На практика чрез дяловата еднородност на отделните единици (областите) при многоотраслово натрупаната заетост и очертаните разделителни прагове се обособяват специфичните групи, които могат да бъдат систематизирани, сравними и чрез тях — идентифицирани настъпилите изменения за изследвания период.

Като входни данни за клъстер-анализа са използвани *променливите величини заети* в отраслите по номенклатура А17-НКИД 2003 (в конкретния случай това са 14-те отраслови групировки с информация съответно за 1996, 2003 и 2005 г. — от текуща статистика) и *териториалните единици* — 28-те *административни области*. Стратегия за обединяване: *метод на средно свързване между групите* (Average Linkage Between Groups) и мярка за разстояние: *евклидово разстояние*.

В резултат на анализа на дендрограмите и на информацията за отделните единици (облас-

тите) са определени клъстерите (групите) за 1996, 2003 и 2005 г. със сходства в отрасловата локализация към всяка изследвана година (фиг. 1). Въз основа на формираните пет нива при *натрупаната локализация*, съответно: 1-во ниво: ниско — от около 0,5 до 2,5 %; 2-ро ниво: средно — от 2,5 до 4,5 %; 3-то ниво: над средното — от 4,5 до 5,0 %; 4-то ниво: високо — от 5 до 11,5 % и 5-то ниво: изключително високо — над 14 %, както и на установените два типа *разпределение на включените отрасли*: равномерно, и с изпреварващи по стойности дялове на някои отрасли, са идентифицирани еднотипните групи и подгрупи области на:

Фиг. 1. Разпределение на областите по групи (клъстери) за 1996, 2003 и 2005 г.

Figure 1. Distribution of regions by groups (clusters) for 1996, 2003 and 2005

— **Невисоки нива на локализация на заетите при преобладаващ брой отрасли** – тип А, групи — 1, 2, 3, 3.1, 5:

- а) *ниско*
- б) *средно*
- в) *над средно*

— **Високи нива на локализация на заети при значителен брой отрасли** — тип В, група 4;

— **Изключително високи нива на локализация на заети при преобладаващ брой отрасли** – тип С, група 6 (фиг. 1).

— **С невисоки нива на локализация на заетите при преобладаващ брой отрасли:**

а) *ниско* – с близки по стойности дялове на областите в различните отрасли и изпреварващи по стойности дялове на областите в някои отрасли от индустрията и селското стопанство;

Тази група от тип А (фиг. 1) за 1996 обединява 11 области, които през 2003 г. нарастват на 12 и към 2005 г. се запазват като брой и състав. Тези области са с най-ниски дялове в различните отрасли и с по-голяма тежест на заетите в *селското стопанство*. В рамките на около 2 % се движат и отраслите *образование, здравеопазване и държавно управление* с преобладаващо равномерно ниска заетост и за двете години. При тези ниски стойности, равномерно разпределени при натрупаната отраслова локализация, съответната територия се явява неблагоприятна среда за поддържане на заетост, защото тя е с малки количествени и качествени възможности от гледна точка на човешки ресурси и ще има трудности да реагира на евентуално бъдещо търсене на пазара на труда. Областите с изпреварващ един отрасъл са с временно благоприятна среда по отношение на настоящо развитие, но са рискови за поддържане на заетост. Ако този отрасъл е селско стопанство и заетостта се реализира предимно от население в над-трудоспособна възраст като самонаетост, то това също е неблагоприятна ситуация за бъдещо развитие на територията. В областите от тази група има тенденция на застаряване на населението поради невъзможност за задържане на трудоспособно население, което ще налага необходимостта от използване на населението в над-трудоспособна възраст (*активно стареене*). Това води до обезлюдяване и разрушаване на селищната мрежа. Значим от гледна точка на заетост остава областният център.

б) *средно* — с близки по стойности дялове на областите в различните отрасли и изпреварващи по стойности дялове на областите в някои отрасли от индустрията и селското стопанство;

Групите (2; 3 и 3.1) от средни нива на локализация (2,5–4,5 %) са най-многобройни, най-неустойчиви и при тях настъпват по-съществени териториални размествания като движението е в посока на уедряване на подгрупите в групи (фиг. 1). Това е напълно закономерно, като се има предвид, че в тях са включени области, изключително силно засегнати от реформите във вторичния сектор. Раздробеността и формираните повече като брой подгрупи се дължат преди всичко на различията в отраслите с изпреварващи дялове. Към края на периода специфичните отрасли намаляват своето влияние и се наблюдава тенденция на сближаване.

в) *над средно* – с изпреварващи по стойности дялове на областите в някои отрасли от индустрията и селското стопанство.

Тази група е от една област – Стара Загора. Характерното за нея са високите дялове на заетите, преди всичко в отрасли от сектор индустрия – *добивна промишленост, енергетика и преработваща промишленост и селско стопанство*. Тази специфика е причина за обособяването J като самостоятелна група.

— **С високи нива на локализация на заети при значителен брой отрасли;**

В тази група, отнасяща се към тип В, трайно се включват и през трите изследвани години областите Бургас, Варна и Пловдив. Обединяващото при тези области, разположени на различни места от територията на страната (първите две по Черноморското крайбрежие, а третата в Горнотракийската низина), са високите дялове (с много малки изключения) на заетите във всички отрасли. Натрупването на висока дялова заетост, изпреварваща значително останалите области във всички отрасли, ги превръща в основни територии, концентриращи заетост с всички произтичащи от това последствия — върху населението и върху екологичната ситуация. Преобладаващо дяловете се движат в рамките на 4 -10 %. При високи стойности на натрупана локализация и концентриране на заетост в услугите се създава благоприятна среда за заетост при по-добри демографски показатели

на работната сила, но възможността за възникване на екологични проблеми е по-висока.

— **С изключително високи нива на локализация на заети при преобладаващ брой отрасли.**

На максимално голямо разстояние от групите, отнасящи се към първите два типа, е формирана **самостоятелна група** състояща се от една област – София-град. Извеждането на София като самостоятелен клъстер е свързано както с функциите, които изпълнява столичният град, и с възможностите за реализиране на труд, така и с огромния човешки ресурс, съсредоточен в областта. С изключение на заетите в селското стопанство и добивната промишленост в останалите отрасли са концентрирани между 12 % и 58 % от работещите в съответните отрасли.

* * *

Измененията в териториалните характеристики на заетите в отделните отрасли очертават тенденциите както в развитието на отрасловата заетост като цяло, така и във въздействията върху процеси и явления от демографски характер. Неконкурентните и неатрактивните производства и услуги свиват своите параметри, а оттам и своя териториален обхват. Измененията, които настъпват в отделните отрасли, от своя страна се отразяват върху териториалното разпределение на работната сила, а оттам — и върху цялото население на териториите, в които те се разполагат. Затова промените в използването на работната сила в различните териториални единици на страната ясно показват задълбочаване на процесите на диференциация, които генерират икономическо и социално напрежение. Разкрива се нехармоничното и същевременно неравномерното развитие на административно-стопанските единици. Редица области, които в миналото са основавали своята икономика главно на промишлеността, строителството и транспорта, сега реализират заетост в нископродуктивно селско стопанство. Независимо от нарастването на заетостта в някои от отраслите от сектора на услугите, използването на работната сила е неефективно. Разрушава се териториалната организация на производство и се преминава към дисперсен характер на локализира-

не на отраслите, равномерно разположение на заетите се преминава към засилване на диференциацията в групи от области. В резултат на това остават стопански неусвоени територии и аграрна периферия с нископродуктивно селско стопанство. Паралелно с това се създават териториални локализации, изградени на нови пазарни принципи, които вероятно ще поставят основите и на нови икономически райони.

Литература

Годишно наблюдение на заетите лица, средствата за работна заплата и други разходи за труд (НСИ). - 1996, 1997, 1998, 1999, 2000, 2001, 2002, 2003, 2004, 2005 г.

Манов, Арсо. Клъстерен анализ. //Многомерни статистически методи със SPSS. — С., УИ „Стопанство“, 2002, с. 201-223.

Национална класификация на икономическите дейности (НКИД) 2003. — С., 2003, 212 с.

Some trends in the territorial distribution of employment in Bulgaria by sectors after the economic and financial crises of 1996-1997

Diljana Stefanova, PhD

Institute of geography - BAS

Summary

This paper reports the summed up results from an analysis of the territorial distribution of employment by economic sectors in Bulgaria for a ten-year period (1998-2005). Employment changes for each sector have been traced, based on the A17 „NACE.BG“ – 2003 nomenclature. Some trends and degrees of employment change within this 10-year period have been outlined. Each sector under consideration and the employment in it respectively, have been researched and represented from the point of view of both their territorial distribution and their trends of development. Based on the method of cluster analysis the main types and groups of sector employment have been outlined. As a result some important regularities in the territorial distribution of employment by economic sectors for the 1996-2005 period have been established.